

УДК 94(477)''17/19''+94(438)

Левченко Л.Л., Державний архів Миколаївської області

Левченко Лариса Леонідівна (1969 р.н.). У 1992 р. закінчила факультет інформатики Російського державного гуманітарного університету, м. Москва. Кандидат історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області. Тема наукового дослідження – “Купецтво Півдня України кінця XVIII – початку XX ст.: джерелознавчий аспект”.

Купецтво Півдня України кінця XVIII – початку XX ст.: огляд архівних фондів за темою дослідження

У цій статті автор аналізує фонди державних архівів південних областей України та Автономної Республіки Крим, які дають можливість висвітлити походження, соціальний статус, ділову активність купецтва Півдня України з кінця XVIII до початку XX століття.

In this article the author analyzes funds of the state archives of southern regions of Ukraine and Autonomous republic Crimea which enable to show an origin, the social status, business activity of merchant class of the South of Ukraine from the end 18 prior to the beginning 20 centuries.

На фоні формування ринкової економіки в Україні була відновлена і масштабно розвивається приватна власність, розширюється українське суспільство і виникають категорії населення, не характерні для радянської епохи. Найбільш активно йде процес відтворення на новому рівні торгової еліти в усіх її проявах і формах. У цьому аспекті в нагоді стануть дослідження істориків, економістів, політологів, етнографів щодо висвітлення шляхів формування, розвитку і трансформації купецтва та інших категорій буржуазії в Україні з найдавніших часів до 1917 р.

Українські вчені М.Грушевський, Н.Полонська-Василенко, О.Дружиніна, І.Гуржій, А.Оглоблін, М.Слабченко, О.Гуржій, А.Бойко, Т.Лазанська, Б.Кругляк, В.Крутіков і російські історики В.Яковцевський, Б.Ананьч, С.Боровий, В.Сартор та інші побіжно вивчали купецтво

в контексті висвітлення історії торгівлі. Проте більшість аспектів, пов'язаних з розвитком купецтва в Україні, ще залишається поза межами історичних досліджень. У західноєвропейських країнах та Сполучених Штатах Америки процес вивчення історії різних верств населення був безперервним, але у країнах пострадянського простору він був призупинений соціалістичною добою, яка мала свою ідеологію та пріоритети, а разом з цим гальмувала розробку джерел, неадекватних напрямкам розвитку радянської історичної науки. Більш того, значна частина документів знаходилася на таємному зберіганні, і лише масштабні заходи по їх розсекречуванню відкрили історикам і усім бажаючим можливість добувати необхідні відомості для висвітлення білих плям в українській історії.

Значним недоліком історичних розвідок було ще й те, що їх автори здебільшого спиралися на

матеріали центральних російських та українських архівів, залишаючи поза увагою не введені до наукового обігу і варті серйозного опрацювання фонди обласних архівів України. Тому на сьогодні набуло актуальності вивчення джерел з історії українського купецтва як самостійної, соціально-активної категорії населення, яка здійснила свій внесок у розбудову українських земель і мала величезний вплив на політичні процеси, міжнародні зв'язки, розвиток економіки, культури тощо. Південноукраїнське купецтво представляє неабиякий інтерес, бо склалося воно у період кризи феодалізму (самодержавного тоталітаризму) і формування нового капіталістичного укладу, в процесі зрощення торгового, промислового і фінансового капіталів. Південь України у статті подається у широкому розумінні, як терени сучасних Херсонської, Миколаївської, Одеської, Дніпропетровської, Запорізької, частини Донецької областей та Автономної Республіки Крим, які у XIX ст. склали три південні губернії Російської імперії – Катеринославську, Херсонську і Таврійську. Також автор приділяє увагу території Буджака, що зараз є частиною Одеської області. У хронологічному вимірі нижня межа обумовлена кінцем XVIII ст. (часом входження Північного Причорномор'я та Криму до складу Російської імперії), верхня – початком XX ст. (1917 рік). Отже, автор має на меті висвітлити у своїй статті коло архівних фондів, що містять у собі документи з історії купецтва Півдня України кінця XVIII – початку XX ст.

Перш за все інтерес представляють фонди державних установ, в яких не тільки відображена найбільша кількість фактів, відомостей, а й які містять документи, що безпосередньо висвітлюють проведення в життя політики царського уряду Російської імперії стосовно купецтва та підприємництва у XIX ст. У фонді Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора [1], документи якого охоплюють період з 1803 р. до 1874 р., а територіально – усі три південноукраїнські губернії, безперечний інтерес для дослідників можуть становити звіти генерал-губернаторів, губернаторів, градоначальників із статистичними та текстовими відомостями про хід торгівлі і судноплавства через порти Чорного і Азовського морів, дію Одеського порто-франко (1819-1855 рр.), влаштування ринків, організацію зовнішньої торгівлі, дію міжнародних угод, листування з іноземними країнами щодо умов торгівлі і встановлення привілеїв російському та іноземному купецтву. В цих документах є також відомості щодо народонаселення краю та внеску різних категорій населення, в т.ч. купців і підприємців, у розбудову міст і селищ. Розвиток промисловості, видобуток вугілля, залізної руди, мармуру, солі,

будівництво залізниць, телеграфних ліній, розвиток виноробства, участь у цих заходах приватного торгового капіталу висвітлюють чисельні інформації, доповідні записки, статистичні таблиці, листування генерал-губернатора з Сенатом, Комітетом Міністрів, міністерствами і відомствами.

5 квітня 1879 р. для боротьби з революційним рухом було засноване управління тимчасового Одеського генерал-губернатора [2]. “Положенням про заходи щодо збереження державного і громадського спокою” від 14 серпня 1881 р. його функції наближені до функцій колишнього Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. Управління проіснувало до 5 серпня 1889 р. У його фонді містяться річні звіти про стан губерній і градоначальств, списки і статистичні звіти про розвиток промисловості і торгівлі, тут же є листування про торгівлю з Францією, Болгарією та про заснування “Совещательного комитета” з розвитку торгівлі.

Достатньо репрезентативними є фонди губернаторів та градоначальників, які безпосередньо здійснювали контроль за політичним та економічним життям підлеглих територій. У фонді Канцелярії Таврійського губернатора [3] за 1803-1917 рр. містяться відомості про організацію ярмарок, ринків, приватних купецьких верфей на південному березі Криму, соляні і рибні промисли, продаж солі і вивіз її за межі Криму. Серед документів Канцелярії Херсонського губернатора [4] за 1807-1920 рр. є листування з одеськими купцями про заготівлю і транспортування хліба та фуражу у 1812 р., звіти про контракти з підприємцями на оренду землі для будівництва доків на карантинному острові в Херсоні, в т.ч. з суднобудівниками Є.Вадомом, М.Спізіто та ін. (1909, 1914 рр.), паспорти та перепустки, видані херсонським шкіперам на право вільного плавання на купецьких суднах з казенним провіантом і артилерійськими снарядами. Про розвиток торгівлі, купецької і підприємницької ініціативи на території Катеринославської губернії свідчать документи фонду Канцелярії Катеринославського губернатора [5], що збереглися за період 1871-1917 рр.

У фондах управлінь менших адміністративно-територіальних одиниць [6] збереглися направлені на місця укази Сенату, циркуляри Міністерства фінансів і Департаменту зовнішньої торгівлі, Міністерства внутрішніх справ і Департаменту поліції, звіти та доповідні записки підлеглих градоначальникам і губернаторам установ та посадових осіб. Одеський градоначальник мав надзвичайно широкі повноваження. Він видав міською поліцією, наглядав за видаванням закордонних паспортів і видами на проживання, контролював діяльність карантинних та митних установ, органів міського самоврядування

(магістрату, думи, міської управи), портового управління, будівельного комітету, комерційного суду, статистичного комітету тощо. Одночасно на нього покладалась функція опікування розвитком торгівлі і судноплавства. Серед архівних документів фонду Канцелярії Одеського градоначальника [7], які збереглися за 1802-1837, 1848-1854, 1856-1917 рр., – звіти і листи різних установ і посадових осіб з відомостями про одеські фабрики і заводи, торгівлю на місцевих ринках (номенклатура товарів, ціни тощо), торгове суднобудування і мореплавство з Одеського порту, а також циркуляри департаментів Міністерства внутрішніх справ і листування про торгівлю зносини з іншими країнами, у т.ч. із Угорщиною та Єгиптом. У періоди між 1837 і 1848 рр. та 1854 і 1856 рр. аналогічні завдання виконував Одеський військовий губернатор [8].

У фондах канцелярій Миколаївського військового губернатора [9] за 1805-1900 рр. та Миколаївського градоначальника [10] за 1900-1919 рр. містяться послужні списки купців, представлених до державних нагород, купців – членів органів місцевого самоврядування, прохання різних видів, скарги, документи про укладання контрактів з морським відомством. У цих фондах є справи про відкриття у Миколаєві торгового порту у 1862 р., розквіт закордонної торгівлі, в т.ч. торгівлі хлібом через Миколаїв, заснування портових митниць у Миколаєві й Очакові, відомості про відкриття торгових закладів, ярмарок, ринкові ціни на продукти, оголошення купецьких капіталів. У фондах присутні звіти і листування з Миколаївським городовим комітетом і міським банком, відомості про затвердження обсягів і видів міських прибутків і видатків та рух грошей по Миколаєву і Севастополі, справи про стягнення податків і недоїмок, реалізацію майна за борги, оренду різних промислових закладів, магазинів, складів, ставок. До канцелярії військового губернатора надходили на розгляд протоколи Миколаївської і Севастопольської міських дум, Богоявленсько-Покровської, Березнегувато-Висунської, Воскресенсько-Калинівської приміських дум про вибори на керівні посади в органи міського та приміського самоуправління (серед обраних осіб – більшість купці 1-шої і 2-гої гільдій). У справах про благоустрій міст і селищ є відомості про внесок купецтва і промисловців у їх розбудову, в тому числі в будівництво електричного трамваю (1914 р.), спорудження каналізації і водопроводу (1908-1910 рр.), постачання в міста палива і продовольства, а також документи, що висвітлюють участь купців і підприємців Миколаєва у Всеросійській промисловій і художній виставці у Нижньому Новгороді у 1896 р., ремісничих виставках у Миколаєві.

Безумовно важливий блок архівних докумен-

тів, що містять інформацію, потрібну для нашого дослідження, – це фонди органів місцевого і станового самоврядування. В них є відомості про зарахування до станів купців і міщан, про участь представників цих станів у міському самоврядуванні, у будівництві й утриманні лікарень, шкіл, бібліотек, музеїв, соборів тощо. У фондах міських дум є документи про відкриття торгових закладів, ринків, нагляд за їх роботою, про видачу посвідчень на право займатися торгівлею, про стягнення гільдійських повинностей з купців, договори на оренду земельних ділянок і міського нерухомого майна купцями і підприємцями, матеріали переписів населення. Тут же сконцентровано багато книг про розподіл державних, міських і торгових податків, коробочних, свічкових зборів, позовних справ міського управління проти торгово-промислових підприємств і приватних осіб, які порушили правила торгівлі або укладені з партнерами угоди. У фонді Аккерманської міської думи [11] зберігається листування про надання пільг купцям, що оселилися в Бессарабії (1830-1831), списки купців по гільдіях за 1830 р. Міські думи, як правило, захищали інтереси заможних верств населення, відали будівельними, торговельними, фінансовими і господарськими справами міського управління. Фондів міських дум достатньо багато, і вони великі за обсягом. Фонд Одеської міської думи налічує 29427 од. зб. за 1796-1920 рр. Також збереглися фонди Миколаївської думи за 1812-1919 рр., Олександрівської міської думи і управи за 1872-1917 рр., Бахмутської за 1896, 1910-1912, 1914, 1919 рр., Маріупольської за 1866-1878, 1880-1886, 1888-1914 рр., Слов'янської за 1885-1909, 1915-1919 рр., Азовської за 1917-1919 рр., Катеринославської за 1891-1912, 1917-1918 рр., Бахчисарайської за 1795-1910 рр., Євпаторійської за 1853-1873 рр., Карасубазарської за 1795-1879 рр., Керч-Єнікальської за 1836-1871 рр., Сімферопольської за 1832-1871 рр. міських дум [12]. Під час введення “Городового положення 1870 р.” станові або так звані шести-гласні думи були перетворені в цензові. Виконавчі й розпорядчі функції були передані міським управам. До складу управ входили розпорядчі, будівельні, господарчі, торгово-фінансові відділи, а також різні комісії. Серед фондів міських управ найбільшим за обсягом документів є фонд Одеської міської управи – 38391 од. зб. за 1873-1920 рр., збереглися документи Миколаївської міської управи за 1872-1919 рр., Херсонської за 1873, 1914-1920 рр., Нікопольської за 1917 р., Бахчисарайської за 1878-1920 рр., Євпаторійської за 1873-1920 рр., Карасубазарської за 1874-1920 рр., Керч-Єнікальської за 1872-1920 рр., Перекопської за 1920 рр., Севастопольської за 1905-1909, 1919 р., Сімферопольської за 1871-1920 рр., Феодосійської за 1872-1916 рр., Ялтин-

ської за 1871-1920 рр. міських управ [13]. У Миколаєві 1909 року було відкрито Миколаївську купецьку управу. На жаль, з її документів збереглася лише одна справа – “Рапорт миколаївського купецького старости Баздирьова міністру торгівлі і промисловості про мануфактурну торгівлю” [14]. Аналогічна ситуація у держархіві Одеської області, де зберігається фонд “Одеської купецької управи”, яка діяла протягом 1863-1919 рр. З її документів збереглося лише дві справи за 1865-1897 рр.: “Протоколи засідань Одеського ярмаркового комітету і листування з міською думою щодо надання приватним особам лавок для торгівлі” та “Свідоцтва прикажчиків 2-го класу” [15].

До цієї ж категорії фондів відносяться губернські та міські магістрати, міські спрощені громадські управління, міські ратуші. У своїй більшості міські магістрати на Півдні України були засновані наприкінці XVIII ст. як станові органи міського самоврядування. Вони відали питаннями включення жителів до купецького і міщанського станів, розкладкою і збором державних податків з нерухомого майна, проведенням рекрутських наборів, судовими справами купців і міщан. В Одесі міський магістрат було засновано як “Особливий для російських купців магістрат” на підставі закону від 14 листопада 1795 р., 26 січня 1798 р. його було ліквідовано, а функції на підставі указу від 20 травня 1797 р. передані “Одеському міському для іноземних купців магістрату”. За указом від 9 квітня 1801 р. останній перетворено в Одеський міський магістрат [16]. Документи збереглися за період з 1795-1839 рр.

У Бессарабській області міські магістрати (відповідно Аккерманський за 1828-1866 рр. та Ізмаїльський за 1831-1855 рр.) [17] були засновані у 1828 р. на підставі “Учреждения для управления Бессарабской областью” від 28 лютого 1828 р. із суто судовими функціями по справах купців і міщан. У Вознесенську з 1795 р. до 1797 р. діяв губернський магістрат [18], утворений з виникненням Вознесенської губернії на підставі “Учреждения о губерниях” 1775 р. Він відав адміністративними, поліцейськими і фінансовими справами міст губернії. Аналогічні магістрати існували у Сімферополі з 1787 до 1796 р. (Таврійський обласний магістрат [19]) та у Катеринославі (губернський магістрат Катеринославського намісництва [20]). Вони наглядали за діяльністю міських магістратів.

У містах Криму магістрати були засновані на підставі “Учреждений” 1775 р. Вони функціонували як нижня інстанція станового суду для мешканців міста і складалась із 2-х бурмістрів, 4-х ратманів, які обиралися купцями і міщанами на три роки. Магістрати відали всіма судовими та адміністративно-господарськими справами купців, міщан і ремісників. За магістратами закріп-

лювався розгляд карних справ, збір податків, проведення рекрутських наборів. Магістрати були ліквідовані в 1866 р. у зв'язку із судовою реформою 1864 р. [21], крім Ізмаїльського, який був ліквідований у 1856 р. через відхід Ізмаїльського повіту до Румунії. У фондах Миколаївського за 1805-1866 рр., Євпаторійського за 1853-1864 рр., Керч-Єнікальського за 1854-1866 рр., Перекопського за 1787-1866 рр., Севастопольського за 1858-1866 рр., Сімферопольського за 1800-1866 рр., Феодосійського за 1816-1865 рр. міських магістратів [22] збереглися журнали засідань і постанови, справи, що містять дані про хід і результати виборів, видачу посвідчень на право займатися торгівлею, книги запису актів про угоди, векселів, закладних листів, актів про введення у володіння нерухомістю та іншою спадщиною, накладення і зняття заборони на майно, справи про розслідування торговельних операцій, банкрутства, вексельні позови, скарги купців і міщан, духовні заповіти. В цих же фондах є відомості про склад купецьких родин, ревізські реєстри купців, міщан і рекрутів, матеріали про оголошення капіталів, торгові обороти, участь у ярмарках, судові справи карного, цивільного і торгового характеру.

Аналогічні магістратським функції мали міські ратуші, які засновувалися в деяких містах України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. згідно з “Учреждением” 1775 р. і “Грамотою на права і вигоди містам” 1785 р. У Кілії та Рені міські та посадські ратуші [23] були засновані на підставі “Учреждения для управления Бессарабской областью” у 1828 р. замість магістратів і міських дум. У посаді Вилкове ратуша відкрилась у 1840 р. [24]. Склалися ратуші з виборних бурмістрів і ратманів. Як і магістрати вони були ліквідовані у 1866 р. на підставі “Правил про скасування магістратів і ратуш” від 13 квітня 1866 р. і заснуванням спрощеного громадського управління. Кілійська та Ренійська ратуші ліквідовані у 1856 р. через перехід південної частини Бессарабії до складу Румунії. Вилковська посадська ратуша проіснувала до 1859 р. Фонди Очаківської міської ратуші збереглися за 1818-1866 рр., Олександрівської – за 1791-1866 рр., Бахчисарайської – 1800-1866 рр., Карасубазарської – 1800-1866 рр., Старокримської – 1797-1866 рр. [25].

Після ліквідації магістратів і ратуш в маленьких міських пунктах були засновані спрощені громадські управління, до яких купецькі і міщанські товариства обирали міських старост, їх помічників і уповноважених. Управління були законодавчими і виконавчими органами. Вони відали міським благоустроєм, капіталами, майном, сприяли розвитку промисловості і торгівлі. Олександрівське [26], Ялтинське та Старокримське міські спрощені громадські управління бу-

ли відкриті у 1867 р., Алуштинське – у 1903 р. у зв'язку з перетворенням села Алушти в місто [27]. Ялтинське і Олександрівське міські спрощені управління ліквідовані у 1871 р. через передачу функцій Ялтинській та Олександрівській міським управам, Старокримське і Алуштинське – у 1917 р. Папушойське і Шабське посадські спрощені управління Бессарабської області [28] були засновані у 1894 р. на підставі “Городового положення” 1892 р. У серпні 1917 р. вони були перетворені Тимчасовим урядом у посадські думи і управи, ліквідовані у 1919 р. У фондах міських спрощених громадських управлінь містяться постанови і протоколи засідань, матеріали піклування та догляду за сім'ями мешканців міст, відомості про доходи і витрати, благоустрій міст, розвиток торгівлі, курортної мережі на південному березі Криму.

Найбільша кількість статистичних даних зосереджена у документах фондів поліцейських установ, так як одним із основних завдань поліції був збір відомостей про промислові та торговельні підприємства, купців та ремісників, зовнішню та внутрішню торгівлю, купецькі капітали. До цих фондів іноді включені документи про переписи населення та генеральні перевірки торговельних закладів, про зарахування до купецького стану, відкриття і товарообіг ярмарок. Найбільшим за обсягом є фонд Миколаївської міської поліції, невеликими за обсягом документів є фонди Ізмаїльського та Кілійського поліцейських управлінь, канцелярії Одеського поліцейського, Карасубазарського, Керч-Снікальського, Сімферопольського міських поліцейських управлінь, управління поліцейського градоначальства, Сімферопольського, Феодосійського та Ялтинського повітових поліцейських управлінь [29]. Державні архіви Донецької, Херсонської та Запорізької областей не мають фондів поліцейських установ, а фонди даної тематики держархівів Дніпропетровської області та м. Севастополь малооб'ємні і не мають наукової цінності.

Безумовно важливими для розгляду є документи фондів судових установ і нотаріату. Іноді для купецького стану засновувались окремі судові установи. Їх документи збереглися в державних архівах Одеської області та Автономної Республіки Крим. Одеський комерційний суд було відкрито 26 листопада 1808 р. Він видав розглядом торгових угод, справами по опіці, торговій неспроможності, вексельним позовам, видавав оціночні свідоцтва, реєстрував торговельні заклади та збирав комерційні мита. Відповідно до закону від 25 травня 1835 р. територія, підвідомча Одеському комерційному суду, обмежувалась Одеським градоначальством. По закону від 24 липня 1875 р. функції Одеського комерційного суду обмежилися веденням справ

по торговій неспроможності, вексельним позовам і охороні торгової спадщини. 4 січня 1918 р. Одеський комерційний суд був ліквідований на підставі постанови Народного секретаріату УНР. Протягом 1918-1919 рр. його діяльність поновлювалась, а в лютому 1920 р. він був ліквідований остаточно. Документи Одеського комерційного суду [30] представляють собою журнали засідань суду, постанови суду по розгляді торгових угод, закладних, векселів, банкрутств, опікунських справ, актові книги купчих, духовних заповітів, позикових листів, дарчих; оціночні свідоцтва та акти реєстрації торговельних закладів, відомості про оголошення капіталів купців і їх майновий стан, слідчі матеріали щодо банкрутства, охорони торгової спадщини.

Аналогічна установа існувала в Ізмаїлі з 1823 р. до 1857 р. Їй підпорядковувалася територія Ізмаїльського градоначальства і нею розглядалися справи тих, хто торгував у Бессарабії, і в торгових угодах вказував, що на випадок виникнення суперечок просить розглядати справу в Ізмаїльському комерційному суді [31]. У 1819 р. комерційний суд було відкрито у Феодосії для вирішення справ купецтва Кримського півострова. У 1823 р. суд перевели до м. Керч. Він здійснював контроль за реєстрацією торговельних закладів, наглядав за охороною спадщини, мірами й вагами, видавав свідоцтва торговим учням. Суд влаштовував і звільняв з роботи біржових маклерів і аукціоністів, спостерігав за їх діями. Голова, його заступник і частина членів суду призначались урядом з кола кандидатів, висунутих купецтвом, інші члени обирались купецьким станом. Керченський комерційний суд був ліквідований у 1906 р., його документи зберігаються у ДААРК [32]. 3 8 червня 1861 р. Балтський повітовий суд вів торгіві справи купців. Ці функції він перебрав на себе від Балтського городского магістрату Подольської губернії [33].

В усіх обласних архівах Півдня України зберігається значний блок документів нотаріусів та нотаріальних контор, які були запроваджені в Російській імперії з 1869 року. Так, у держархіві Миколаївської області зберігається 36 фондів нотаріусів Миколаєва, Вознесенська, Голти, Нового Бугу, Ольвіополя, Березнегуватого, Братського, Казанки, Нової Одеси, Очакова і Привільного загальним обсягом 5003 справи за 1869-1920 рр. [34], в держархіві Херсонської області – 37 фондів нотаріусів Херсона і Херсонського повіту, Скадовська, Берислава, Каховки, Олешків і Дніпровського повіту загальним обсягом 20085 справ за цей же період [35]. ДААРК зберігає 10 фондів нотаріусів Алушки, Алушти, Євпаторії, Керчі, Сімферополя та Ялти [36]. У державному архіві Одеської області є значний за обсягом фонд старшого нотаріуса Одеського окружного суду, який містить 32404 справи за 1869-

1920 рр., а також ще 35 фондів нотаріусів Овідіополя, Тирасполя, Ананьєва, Балти, Ольвіополя та інших населених пунктів [37]. У функції старшого нотаріуса входило затвердження нотаріальних актів, завірених нотаріусами Одеси, Одеського, Ананьєвського і Тираспольського повітів Херсонської губернії щодо купівлі-продажу, прийняття спадку, укладання духовних заповітів. Ізмаїльський архів має 44 фонди нотаріальних контор Аккерманського та Ізмаїльського повітів за 1853-1918 рр. та нотаріальний архів Кишинівського окружного суду по Ізмаїльському повіту [38]. Держархів Дніпропетровської області зберігає п'ять фондів Криворізьких нотаріусів Грязнова, Джалалова, Добровольського, Зубенко і Федорова за 1884-1916 роки [39]. Безумовно, що справи нотаріальних фондів містять документи різних категорій населення, але серед них найбільша кількість актів, укладених купцями (або купці виступали як свідки), які більше, ніж представники інших станів, прагнули юридично оформити свої права. У складі фондів – актові книги нотаріусів, реєстри актових книг та окремі документи приватних осіб. Актіві книги містять повні тексти купчих, дарчих, заставних, духовних заповітів, актів про розподіл майна між спадкоємцями. Вони мають великий ступінь довіри: будь-який нотаріус перш ніж затвердити угоду, заповіт або інший акт здійснював перевірку прав особи як за представленими нею документами, так і за показаннями свідків, навіть здійснювалися медичні огляди осіб на предмет їх спроможності вчинити відповідні юридичні дії. Наприклад, дослідження духовних заповітів дасть можливість встановити місце проживання, ступінь родинного зв'язку, станову належність, місце служби, сімейний і майновий стан (володіння землею, нерухомістю, комерцією, акціями, магазинами, промисловими підприємствами тощо) особи, яка здійснювала заповіт та аналогічні відомості про спадкоємця чи спадкоємців.

Документи банківських, кредитних, митних, податкових, акцизних установ, кредитних та ощадно-позичкових товариств містять відомості про дійсний фінансовий стан купецтва, кількість і розмір капіталів. Безумовно, що це досить великий блок документів, навіть розгляд кола фондів, які можна залучити до нашого дослідження, має бути викладений в окремій публікації. На сьогодні обмежимося лише банківськими установами, в яких, на погляд автора, інформація представлена більш концентровано. Зауважимо також, що документи цих фондів, в основному фінансового характеру, мають великий ступінь довіри.

Серед фондів банківських установ цікавим є фонд Миколаївського городского комітету [40] – досить оригінальної фінансової установи, за-

снованої на кошти, подаровані Миколаєву 1808 року. Комітет розпоряджався цим капіталом, надаючи кредити жителям міста, в першу чергу дворянам і купцям. Він втягував у свої справи приватних осіб, установи, товариства, мав дуже заплутані рахунки, що під час його ліквідації в кінці 70-х рр. XIX ст. три роки розплутувала спеціально створена комісія. Проте, комітет не тільки зміг схвально завершити свою роботу, а ще й видав певну суму на створення у Миколаєві першого міського банку. Для нашого дослідження цікавими будуть документи про видачу та стягнення грошових позик, про збори пожертвування серед купецтва.

В Миколаєві свого часу також відкрилися Миколаївське відділення з'єднаного банку, Миколаївський міський громадський банк, відділення Одеського дисконтного банку, державного банку, яке діяло з 1868 р. до 1918 р. і займалося емісійними і різними комерційними операціями, використанням коштів казначейства, нагороджень ощадних кас, а також вкладів установ і окремих осіб, проте його документи збереглися лише за 1900-1918 рр. [41].

В Одесі у 1864 р. було відкрито земський банк Херсонської губернії, документи якого збереглися за весь період існування з 1865 р. до 1919 р. Банк видавав короткострокові і довгострокові позики під заставу земельної власності. Позичковими операціями під заставу нерухомого майна займався Бессарабсько-Таврійський земельний банк, документи якого також представлені за весь період діяльності з 1872 р. до 1920 р. Кредитними операціями займалися ще й Одеське відділення державного земельного банку, банківська контора С.М.Барабаша та банківський дім Ашкеназі [42].

Дуже мало документів банківських установ є в держархіві Запорізької області. В Олександрівську діяли відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку [43], яке було відкрито у 1871 р., проте документи збереглися лише за 1910-1920 рр. 6 лютого 1862 р. при Олександрівській міській думі для сприяння розвитку промисловості і торгівлі в місті шляхом видачі позик і кредитів під заставу рухомого і нерухомого майна був відкритий міський громадський банк [44], але його документи представлені лише звітами за 1895, 1900, 1907, 1914 рр. Крім цих банківських установ в Олександрівську знаходилися відділення Азово-Донського комерційного банку, Державного банку, Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку [45].

У Таврійській губернії 1 червня 1863 р. було відкрито Керч-Єнікальський міський громадський банк, документи якого представлені за 1866-1920 рр. [46], у т.ч. і списки промислових свідочств. Відділення Державного банку відкриваються в Таврійській губернії на початку XX ст.,

крім м. Севастополь, в якому таке відділення було засновано у 1875 р. [47]. У ДААРК представлені фонди Євпаторійського, Сімферопольського, Феодосійського, Калишського відділення Державного банку [48]. Крім них в Криму діяли Таврійсько-Катеринославське губернське відділення селянського поземельного банку, документи якого збереглися за весь період діяльності, Керченське міське відділення Азово-Донського комерційного банку, відкрите у 1891 р., Сімферопольське міське відділення Петроградського міжнародного комерційного банку [49].

Згідно з указом Сенату від 31 травня 1869 р. про статут Державного банку у 1875 р. в Херсоні також відкрилося відділення [50], і хоча його документи збереглися не за весь період діяльності, вони проливають світло на надзвичайно цікаві моменти, як то проведення хлібозаставних операцій, ліквідацію торговельних підприємств, що належали підданам Німеччини і Австро-Угорщини, у 1914-1915 рр.

Держархів Донецької області зберігає документи Маріупольського відділення Державного банку [51], проте цей фонд малий за обсягом і не інформативний. Фонди банківських установ держархіву Дніпропетровської області містять 1-2 од. зб. і не важливі для дослідження.

Особливий інтерес представляють документи комерційних учбових закладів, які закінчила більшість представників купецьких родин. Безумовно, що більшість з них була розташована в Одесі, але комерційні училища існували і в Олександрівську, Миколаєві, Ізмаїлі, Херсоні. Комерційна освіта в Одесі починалася з навчання в Одеській комерційній гімназії [52], продовжувалася в Одеському комерційному училищі. 1 червня 1898 р. як окремі класи при Одеському комерційному училищі було відкрите Одеське училище торгового мореплавства. 4 липня 1902 року воно було перетворено на самостійний учбовий заклад [53]. В Ізмаїлі діяла Ізмаїльська комерційна школа [54], в Олександрівську міське комерційне училище [55]. У Миколаєві і Херсоні комерційні училища були відкриті відповідно у 1903 та 1908 рр. В училищах навчалися лише хлопчики, які готувалися до комерційної діяльності. Миколаївське училище [56] перебувало у віданні Міністерства фінансів, а з 1912 року – Міністерства торгівлі і промисловості. Херсонське приватне чоловіче семикласне коме-

рційне училище В.Д.Колосова [57] підпорядковувалося Міністерству торгівлі і промисловості і діяло на підставі “Положення про комерційні навчальні заклади від 15 квітня 1896 року”. У фондах збереглися протоколи засідань педагогічних комітетів та батьківських зборів, матеріали про здійснення позашкільного нагляду за поведінкою учнів, про перевірки “політичної благонадійності” вчителів та учнів, успішність, свідцтва про закінчення училищ, документи товариств допомоги бідним учням тощо. Цей комплекс документів важливий як для дослідження інтелектуального, освітянського рівня купецтва, так і для біографічних досліджень окремих представників купецьких родин.

І останнє. У фондах держархіву Одеської області зберігаються особові фонди видатних представників купецтва: родинний фонд Родоконакі-Юр'євичів [58] одеських купців, банкірів, землевласників Подольської, Бессарабської, Самарської губерній; особовий фонд Інглєзі Дмитра Спиридоновича [59], посередника у хлібній торгівлі, одеського міського голови, члена Правління Ришільєвського ліцею та комісії по влаштуванню Одеського порто-франко; особовий фонд Котляревського П.П. [60], власника мануфактурного магазину в Одесі, який залишив історії свої особисті щоденники; особові фонди Андросова Івана Ілліча [61] та Мураневича Олександра Іовича [62], власника фірми “Російсько-Балканська торгівля” та інших. Дана категорія фондів дозволить висвітлити не тільки соціально-економічне становище кожної з цих родин, але й зрозуміти місце окремих членів цих сімей у суспільстві, дослідити міжособистісні зв'язки членів родини тощо.

Отже, ми з'ясували коло архівних фондів, що зберігаються в державних архівах південного регіону України, в т.ч. у Державному архіві Автономної Республіки Крим. Безумовно, що фонди місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування вже відомі у науковому світі. Фонди судових установ, нотаріальних контор, фінансових, банківських, кредитних, митних установ, учбових закладів, особові фонди ще чекають своїх дослідників. Для виявлення у цих фондах документів, що висвітлюють історію купецтва Півдня України, потрібен їх фронтальний перегляд, який дасть нам коло документальних джерел для подальшого вивчення, класифікації, опрацювання та критики.

Література

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), Ф. 1 “Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора”.
2. Там само, Ф. 5 “Управління тимчасового Одеського генерал-губернатора”.
3. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК), Ф. 26 “Канцелярія Таврійського губернатора”.
4. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), Ф. 1 “Канцелярія Херсонського губернатора”.
5. Державний архів Дніпропетровської області

- (далі – ДАДпО), Ф. 11 “Канцелярія Катеринославського губернатора”.
6. ДААРК, Ф. 45 “Канцелярія Феодосійського градоначальника”, 725 од. зб. за 1802-1837 рр.; Ф. 162 “Канцелярія Керч-Снікальського градоначальника”, 7926 од. зб. за 1837-1920 рр.; Ф. 482 “Канцелярія Севастопольського градоначальника” 7 од. зб. за 1900, 1906-1912, 1915-1916 рр.; Державний архів в м. Севастополь (далі – ДАМС), Ф. 15 “Канцелярія Севастопольського градоначальника”, 16 од. зб. за 1878-1916 рр.
  7. ДАОО, Ф. 2 “Канцелярія Одеського градоначальника”.
  8. Там само, Ф. 457 “Канцелярія Одеського військового губернатора”.
  9. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), Ф. 230 “Канцелярія Миколаївського військового губернатора”.
  10. ДАМО, Ф. 229 “Канцелярія Миколаївського градоначальника”.
  11. Комунальне підприємство “Ізмаїльський архів”, Ф. 1 “Аккерманська міська дума” за 1819-1882 рр., 1917 р.
  12. ДАОО, Ф. 4 “Одеська міська дума”; ДАМО, Ф. 222 “Миколаївська міська дума”; Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), Ф. 24 “Олександрівська міська дума і управа”; Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), Ф. 90 “Бахмутська міська дума”, Ф. 113 “Маріупольська міська дума”, Ф. 91 “Слов’янська міська дума”, Ф. 10 “Азовська міська дума”; ДАДпО, Ф. 469 “Катеринославська міська дума”; ДААРК, Ф. 489 “Бахчисарайська міська дума”, Ф. 518 “Євпаторійська міська дума”, Ф. 169 “Карасубазарська міська дума”, Ф. 348 “Керч-Снікальська міська дума”, Ф. 183 “Сімферопольська міська дума”.
  13. Там само, Ф. 16 “Одеська міська управа”; ДАМО, Ф. 216 “Миколаївська міська управа”; ДАХО, Ф. 4 “Херсонська міська управа”; ДАДпО, Ф. 469 “Нікопольська міська управа”; ДААРК, Ф. 64 “Бахчисарайська міська управа”, Ф. 681 “Євпаторійська міська управа”, Ф. 356 “Карасубазарська міська управа”, Ф. 455 “Керч-Снікальська міська управа”, Ф. 521 “Перекопська міська управа”, Ф. 442 “Севастопольська міська управа”, Ф. 63 “Сімферопольська міська управа”, Ф. 503 “Феодосійська міська управа”, Ф. 522 “Ялтинська міська управа”.
  14. ДАМО, Ф. 220 “Миколаївська купецька управа” за 1909 р.
  15. ДАОО, Ф. 365 “Одеська купецька управа” за 1865-1897 рр.
  16. Там само, Ф. 17 “Одеський міський магістрат”.
  17. Комунальне підприємство “Ізмаїльський архів”, Ф. 55 “Аккерманський міський магістрат”, Ф. 584 “Ізмаїльський міський магістрат”.
  18. ДАМО, ф. 415 “Вознесенський губернський магістрат”.
  19. ДААРК, ф. 28 “Таврійський обласний магістрат” за 1787-1796 рр.
  20. ДАДпО, ф. 468 “Губернський магістрат Катеринославського намісництва” за 1796-1797 рр.
  21. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1866. – Ст. 43083.
  22. ДАМО, ф. 280 “Миколаївський міський магістрат” за 1805-1866 рр.; ДААРК, ф. 31 “Євпаторійський міський магістрат” за 1853-1864 рр., ф. 360 “Керч-Снікальський міський магістрат” за 1854-1866 рр., ф. 29 “Перекопський міський магістрат” за 1787-1866 рр., ф. 30 “Севастопольський міський магістрат” за 1858-1866 рр.; ДАМС, ф. 18 “Севастопольський міський магістрат” за 1858-1866 рр.; ДААРК, ф. 32 “Сімферопольський міський магістрат” за 1800-1866 рр., ф. 378 “Феодосійський міський магістрат” за 1816-1865 рр.
  23. Комунальне підприємство “Ізмаїльський архів”, Ф. 592 “Кілійська міська ратуша” за 1841-1855 рр., Ф. 668 “Ренійська міська ратуша” за 1832 р.
  24. Там само, Ф. 419 “Вилковська посадська ратуша” за 1840-1859 рр.
  25. ДАМО, Ф. 119 “Очаківська міська ратуша” за 1818-1866 рр.; ДАЗО, Ф. 1 “Олександрівська міська ратуша” за 1791-1866 рр.; ДААРК, Ф. 66 “Бахчисарайська міська ратуша” за 1800-1866 рр., Ф. 65 “Карасубазарська міська ратуша” за 1800-1866 рр., Ф. 67 “Старокримська міська ратуша” за 1797-1866 рр.
  26. ДАЗО, Ф. 21 “Олександрівське спрощене громадське управління” за 1867-1872 рр.
  27. ДААРК, Ф. 821 “Ялтинське міське спрощене громадське управління” за 1867-1871 рр., Ф. 381 “Старо-Кримське міське спрощене громадське управління” за 1898-1902 рр., Ф. 662 “Алуштинське міське спрощене громадське управління” за 1903-1917 рр.
  28. Комунальне підприємство “Ізмаїльський архів”, Ф. 666 “Папушойське посадське спрощене управління” за 1894-1919 рр., Ф. 757 “Шабське посадське спрощене управління” за 1895-1918 рр.
  29. ДАМО, Ф. 231 “Миколаївська міська поліція” за 1840-1917 рр.; Комунальне підприємство “Ізмаїльський архів”, Ф. 514 “Ізмаїльське поліцейське управління” за 1812-1856, 1879, 1884, 1912-1914 рр., Ф. 513 “Кілійське поліцейське управління” 1813-1857 рр.; ДАОО, Ф. 314 “Канцелярія Одеського поліцмейстера” 1813-1919 рр.; ДААРК, Ф. 427 “Карасубазарське міське поліцейське управління” за 1863-1882 рр., Ф. 325 “Керч-Снікальське міське поліцейське управління” за 1848-1918 рр., Ф. 197 “Сімферопольське міське поліцейське управління” за 1838-1899 рр., Ф. 200 “Управління поліцмейстера Ялтинського градоначальства” за 1902-1917 рр., Ф. 477 “Сімферопольське повітове поліцейське управління” за 1861-1916 рр., Ф. 3 “Феодосійське повітове поліцейське управління” за 1863-1879 рр., Ф. 2 “Ялтинське повітове поліцейське управління” за 1860-1915 рр.
  30. ДАОО, Ф. 18 “Одеський комерційний суд” за 1808-1920 рр.

31. Комунальне підприємство “Ізмаїльський архів”, Ф. 661 “Ізмаїльський комерційний суд” за 1825-1857 рр.
32. ДААРК, Ф. 22 “Керченський комерційний суд” за 1859-1897 рр.
33. ДАОО, Ф. 445 “Балтський повітовий суд” за 1796-1872 рр.
34. ДАМО, Фф. 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 248, 378, 379, 382, 383, 406, 424, 426, 427, 432, 433, 434, 437, 438, 455, 456, 457, 458, 460, 461, 462, 463, 464. – нотаріальні установи.
35. ДАХО, Фф. 26, 28, 31, 32, 34, 35, 36, 38, 40, 41, 42, 44, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 66, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 78, 80, 292 – нотаріальні установи.
36. ДААРК, Фф. 25, 636, 647, 663, 668, 682, 688, 697, 741, 742 – нотаріальні установи.
37. ДАОО, Фф. 35, 370, 371, 372, 382, 383, 388, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 604, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 738, 739, 740, 741, 742, 743, 744, 756 – нотаріальні установи.
38. Комунальне підприємство “Ізмаїльський архів”, Ф. 71 за 1879-1919 рр.
39. ДАДпО, Фф. 553, 501, 665, 523, 560 – нотаріальні установи.
40. ДАМО, Ф.236 “Миколаївський міський комітет” за 1823-1879 рр.
41. Там само, Ф. 49 “Миколаївське відділення з’єднаного банку” за 1813-1919 рр., Ф. 46 “Миколаївський міський громадський банк” за 1884-1917 рр., Ф. 47 “Миколаївське відділення Одеського дисконтного банку” за 1908-1917 рр., Ф. 48 “Миколаївське відділення державного банку” за 1900-1918 рр.
42. ДАОО, Ф. 249 “Земський банк Херсонської губернії”, Ф. 305 “Бессарабсько-Таврійський земельний банк”, Ф. 750 “Одеське відділення державного земельного банку” за 1887-1910 рр., Ф. 175 “Банкірська контора С.М.Барабаша” за 1880-1919 рр., Ф. 246 “Банкірський дім Ашкеназі” за 1893-1918 рр.
43. ДАЗО, Ф. 7 “Олександрівське відділення російського для зовнішньої торгівлі банку”.
44. Там само, Ф. 11 “Олександрівський міський громадський банк”.
45. Там само, Ф. 8 “Олександрівське відділення Азово-Донського комерційного банку” за 1916-1919 рр., Ф. 9 “Олександрівське відділення Державного банку” за 1915-1920 рр., Ф.10 “Олександрівське відділення Санкт-Петербурзького міжнародного комерційного банку” за 1903-1909 рр.
46. ДААРК, Ф. 151 “Керч-Єнікальський міський громадський банк”.
47. Там само, Ф. 402 “Севастопольське відділення Державного банку” за 1890-1913 рр.
48. Там само, Ф. 749 “Свпаторійське відділення Державного банку”, відкрите у 1903 р., у фонді документи представлені за 1909-1918 рр.; Ф. 691 “Калишське відділення Державного банку” за 1904-1918 рр., Ф. 69 “Сімферопольське відділення Державного банку” за 1915-1920 рр.; Ф. 696 “Феодосійське відділення Державного банку” за 1907-1908 рр., Ф. 672 “Ялтинське відділення Державного банку” за 1900-1907 рр.
49. Там само, Ф. 71 “Таврійсько-Катеринославське губернське відділення селянського поземельного банку” за 1884-1920 рр., Ф. 589 “Керченське міське відділення Азово-Донського комерційного банку” за 1896-1917 рр., Ф. 72 “Сімферопольське міське відділення Петроградського міжнародного комерційного банку” за 1908-1919 рр.
50. ДАХО, Ф. 195 “Херсонське відділення Державного банку” за 1887-1920 рр.
51. ДАДО, Ф. 175 “Маріупольське відділення Державного банку” за 1915-1916 рр.
52. ДАОО, Ф. 320 “Одеська комерційна гімназія училищного комітету Харківського університету” за 1804-1817 рр.
53. Там само, Ф. 105 “Одеське училище торговельного мореплавання” за 1898-1902 рр. та 1902-1920 рр.
54. Комунальне підприємство “Ізмаїльський архів”, Ф. 89 “Ізмаїльська приватна комерційна школа” за 1870-1891 рр.
55. ДАЗО, Ф. 58 “Олександрівське міське комерційне училище” за 1891-1920 рр.
56. ДАМО, Ф. 133 “Миколаївське чоловіче комерційне училище” за 1903-1920 рр.
57. ДАХО, Ф. 16 “Херсонське приватне чоловіче комерційне училище В.Д.Колесова” за 1908-1920 рр.
58. ДАОО, Ф. 188 “Сімейний фонд Родоконакі-Юр’евичів”.
59. Там само, Ф. 268 “Інглезі Дмитро Спиридонович, одеський міський голова”.
60. Там само, Ф. 335 “Котляревський П.П., власник мануфактурного магазину” за 1903-1909 рр.
61. Там само, Ф. 753 “Андросов Іван Ілліч, купець”.
62. Там само, Ф. 152 “Мураневич Олександр Іоаннович, власник фірми “Російсько-Балканська торгівля”, 1869-1917 рр.

Надійшла до редколегії 25.10.2006 р.